

Toekomst voor het sprengengebekenland

De afgelopen twee jaar is een verkenning uitgevoerd naar de functionaliteit en de toekomst van het sprengengebekenlandschap. De resultaten van dit onderzoek zijn gepubliceerd in de uitgave 'Toekomst voor het sprengengebekenlandschap. Nieuw zicht op functies'. In het kader van dit onderzoek werd voor vier bekenstelsels een cultuurhistorische en ecologische nulmeting uitgevoerd, met als doel het in kaart brengen van de huidige staat van de beken. De resultaten daarvan vormen de bouwstenen voor een toekomst met nieuwe functies voor het sprengengebekenlandschap. Deze vier stelsels: de Wenumse beek, de Zuidelijke Heerderbeek, de Rozendaalse beek en de Beekhuizerbeek, worden het komende jaar afzonderlijk gepubliceerd in dit blad. Per bekenstelsel gaat de aandacht uit naar specifieke en uiteenlopende thema's, zoals de ruimtelijke kwaliteit, gebiedsontwikkeling, beken in stedelijk gebied, de klimaatadaptatie, ecologie en cultuurhistorie. Dit eerste deel van de vierdelige artikelenreeks vertelt het verhaal van de Wenumse beek in de gemeente Apeldoorn, waarbij de cultuurhistorie en het belang van water centraal staan.

Op de Caart der Limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckhydt van Het Loo uit 1762 staan delen van het brongebied van de Wenumse beek nog aangegeven als 'veenigh land' en 'sompige landen'. Hier kwam kwelwater naar boven.

De Wenumse Beek

De Wenumse beek ligt op de oostelijke flank van de Veluwe stuwwal, iets ten noorden van het stedelijk gebied van Apeldoorn. De bovenloop wordt gevormd door twee takken: de Meibeek en de Wieselsebeek. Iets ten westen van Wenum komen de twee beken samen en stromen ze als de Wenumse beek verder in de richting van de Grift en het Apeldoorns Kanaal. Net als veel andere Veluwse beken ligt de Wenumse beek in een smeltwaterdal dat is ontstaan tijdens de voorlaatste ijstijd. De restanten daarvan zijn op sommige plaatsen nog te herkennen als laaggelegen delen in het landschap. Tussen de Veluwe stuwwal en de Grift lag in de middeleeuwen een moerassig broekgebied waar kwelwater naar boven kwam.

Door Susanne Coppens, Cultuurland Advies
Foto's: Eric Harleman

Foto boven en rechts: de Wieselse beek stroomt door een kleinschalig agrarisch cultuurlandschap dat sinds 1800 nauwelijks veranderd lijkt te zijn. Sinds 2001 is Wiesel een beschermd dorpsgezicht.

Daar kent de Wenumse beek zijn oorsprong. De beek volgde er lange tijd niet meer de natuurlijke bedding, maar werd opgeleid naar een hoger gedeelte. Het beekdal van de Wenumse beek vormt de overgangszone tussen de Veluwe stuwwal en het stroomafwaarts laaggelegen broekgebied, de beek stroomt door een eeuwenoud agrarisch landschap. Akkers, weilanden, hooilanden, bosjes en erven liggen als een mozaïek langs de beek verspreid.

Water als drijvende kracht

Wanneer de eerste sprengkoppen en opgeleide beekdelen in Wenum Wiesel zijn aangelegd is niet bekend. De sprengkoppen van de Meibeek en de Wieselsebeek zijn diep ingegraven in de uitlopers van de Veluwe stuwwal. Ze werden aangelegd om de watermolens langs de beek van water te voorzien. Al in de 14e eeuw stond er een molen langs de Wenumse beek, op de locatie van de huidige Wenumse Watermolen. In totaal hebben er vijf molens langs de beek gestaan: de papiermolens van Huygens en Dijkgraaf, de Pannekoekmolen of Rotterdamse Kopermolen, de Wenumse Watermolen en de papiermolen bij de Wildkamp (zie overzichtskaart pag. 28). Stromend water is altijd van levensbelang geweest voor het voortbestaan van de molens en de industrie in Wenum Wiesel. De eigenaren van de verschillende molens maakten het elkaar niet altijd gemakkelijk wanneer ze hun watertoevoer bedreigd zagen.

In 1708 werd het grondgebied van Wenum gekarteerd door landmeter Justus van Broeckhuysen. Op deze gedetailleerde kaarten zijn de molen bij de Wildkamp en de Wenumse Watermolen prachtig weergegeven.

In 1767 kocht prins Willem V bijvoorbeeld de Dijkgraafsmolen, uit angst dat de watertoevoer naar de fontein en cascades op Paleis het Loo zou lijden onder het bestaan van de molen en de mogelijke aanleg van nieuwe sprengkoppen.

In de 18e en 19e eeuw kwam de industrie tot bloei in Wenum. Omdat de sprengen van de Meibeeck en de Wieselsebeek zoveel water gaven, zag een Rotterdamse koperhandelaar de mogelijkheid om de papiermolen die bekend stond onder de naam de Pannekoekmolen om te bouwen tot kopermolen. Om de koperpletterij van genoeg water te voorzien werd er een grote wijerd aangelegd.

De Wenumse Watermolen aan de Oude Zwolseweg in Wenum zal voor veel mensen een bekende locatie zijn. Deze eeuwenoude molen is nog altijd maalvaardig en vormt een belangrijke cultuurhistorische trekpleister. De molen werd in de jaren '70 van de vorige eeuw gekocht en gerestaureerd door de gemeente Apeldoorn en kent een lange geschiedenis. De eerste vermelding van een watermolen op deze locatie stamt uit 1313, er was toen sprake van de Wenummer Saatmolen. Door de eeuwen heen heeft de molen talloze functies gehad, van korenmolen tot kopermolen en runmolens.

Sindsdien stond de molen bekend als de Rotterdamse Kopermolen. Ook de Wenumse watermolen werd omgevormd tot kopermolen onder de naam 'De Nieuwe Molen'. In de 19e eeuw kwam de koperproductie langs de Wenumse beek stil te liggen, onder andere vanwege de toenemende concurrentie van stoommachines. De kopermolens raakten buiten gebruik en ook de papierproductie liep tegen zijn eind. Veel molens werden daarom omgebouwd tot wasserij of blekerij. Zo ook de molens van Huygens en Dijkgraaf. Het schone, heldere water van de sprengbeken leende zich goed voor deze activiteiten.

In de 19e en 20ste eeuw werd het Wenumse beekdal doorsneden door nieuwe infrastructuur. In 1825 werd begonnen met de aanleg van het Apeldoorns Kanaal, de spoorlijn tussen Apeldoorn en Hattem (het Baronnenlijntje) volgde in 1887. Om het nieuwe kanaal van water te voorzien werd de Wenumse beek met een aquaduct over de Grift gevoerd. Tegenwoordig ligt hier een vistrap, die de beek weer met de Grift verbindt. Mede door de aanleg van de nieuwe infrastructuur kwamen verschillende grote bedrijven tot ontwikkeling in Wenum. Onder andere de Nemeff en Gerfa Tools vestigden zich aan de Papegaaiweg net ten zuiden van de Wenumse beek. Door de koperproductie en de 20ste-eeuwse industrie raakte de bodem op sommige locaties langs de beek sterk vervuild.

Een toekomst voor de Wenumse beek

Het natuurlijke landschap, de cultuurhistorie en de ecologie vormen samen de bouwstenen voor de toekomst van het Wenumse beekdal. Uit de cultuurhistorische nulmeting is gebleken dat de Wenumse beek landschappelijk en cultuurhistorisch in vrij goede staat is. De sprengkoppen zijn diep ingegraven in de stuwwal en de wallen zijn vaak nog duidelijk aanwezig en ook in goede conditie. De opgeleide beekdelen liggen prachtig in het kleinschalige kampenlandschap van Wiesel. Hoewel de meeste watermolens zijn afgebroken is er nog veel aanwezig dat herinnert aan de bloeiperiode van de papier- en koperindustrie.

De grote wijerds en vijvers op de foto rechts en de hoge cascade op onderstaande foto herinneren nog aan het rijke verleden van landgoed de Rotterdamse Kopermolen.

De watermolens zijn op de Wenumse Watermolen na allemaal verdwenen. Sommige verdwenen molenplaatzen zijn door de aanwezigheid van kleine elementen nog herkenbaar in het landschap, zoals een cascade bij de molen van Huygens waar eind 2019 een replica van een molengoot is aangebracht. De Wenumse Watermolen vormt een cultuurhistorische parel in het gebied en is beschermd als rijksmonument. De molens en het oorspronkelijke landhuis op landgoed de Rotterdamse Kopermolen zijn afgebroken, daar liggen nog wel de wijerds, vijvers en een hoge cascade die herinneren aan het rijke industriële verleden van het landgoed. Hoewel een groot deel van de beek op privéterrein ligt en slecht toegankelijk is, is de beleefbaarheid van het beekdal en de informatievoorziening sinds de opening van het Kopermolenpad en het plaatsen van verschillende informatiepanelen langs de route toch goed te noemen.

Natuurlijk is er altijd ruimte voor verbetering. Zo zijn er locaties waar de beleefbaarheid beter kan en bestaat onder de inwoners van Wenum de wens om op meer plekken langs de beek te kunnen lopen.

Sprengebeken hebben de afgelopen eeuwen talloze functies vervuld. In Wenum Wiesel waren ze voornamelijk van economisch nut. In de loop van de 20ste eeuw verdween dat nut en dreigde het erfgoed in verval te raken. Waar er een eeuw geleden nog beekruimers in dienst waren van de industrie, wordt het onderhoud nu uitgevoerd door het waterschap en vrijwilligers.

In de jaren '30 van de 20ste eeuw werd een start gemaakt met de aanleg van de A50 tussen Apeldoorn en Zwolle. Uiteindelijk werd dit project tegengehouden door Wilhelmina, die van mening was dat de nieuwe weg te dichtbij Paleis het Loo kwam te liggen. In Wiesel liggen net ten zuiden van de beek de zandheuveld van een nooit voltooid viaduct. Ze zorgen voor een vreemd en onnatuurlijk reliëf in het beekdal.

Tijdens de zomermaanden is het bijna niet voor te stellen dat deze beek ooit genoeg water aanvoerde om meerdere watermolens draaiende te houden.

Tot enkele jaren geleden leek het verlies van functionaliteit de grootste bedreiging voor de sprengbeken te zijn. Buiten ecologische doelstellingen om, waren er op het eerste oog te weinig redenen om het beheer en onderhoud adequaat uit te voeren. Dankzij jarenlange inzet van de Bekenstichting, de gemeente Apeldoorn en het waterschap is de Wenumse beek nu in relatief goede staat en heeft het beekdal een nieuwe recreatieve functie gekregen. Het is een functie die economisch gezien minder 'hard' te maken is, maar desalniettemin ook van grote betekenis is. De Wenumse beek kan daarmee voor andere bekenstelsels als voorbeeld gelden. Ook op ecologisch vlak heeft men in Wenum Wiesel de afgelopen jaren niet stil gestaan. De oorspronkelijk loop van de Wenumse beek werd in 2007 opnieuw aangelegd en bij de Wenumse watermolen is een vistrap aangelegd, zodat vissen de barrière eenvoudig kunnen passeren. De gemeente Apeldoorn heeft ook voor de komende jaren plannen om te investeren in het beekdal.

Het begint met water

Ondanks een verschuiving naar nieuwe functies, is het werk nog niet gedaan. Het sprengbekenlandschap staat voor een nieuw probleem dat wellicht nog veel groter is dan het verlies van functionaliteit: de klimaatverandering en het verdrogen van de Veluwe. De droge zomers van de afgelopen twee jaar, en mogelijk opnieuw in 2020, maken pijnlijk duidelijk dat het gebrek aan stromend water een enorme bedreiging vormt voor het sprengbekenlandschap.

In januari 2019 lag de bovenloop van de Wieselse beek vrijwel volledig droog. De beek loopt hier door particuliere achtertuinen en is daardoor plaatselijk behoorlijk aangetast.

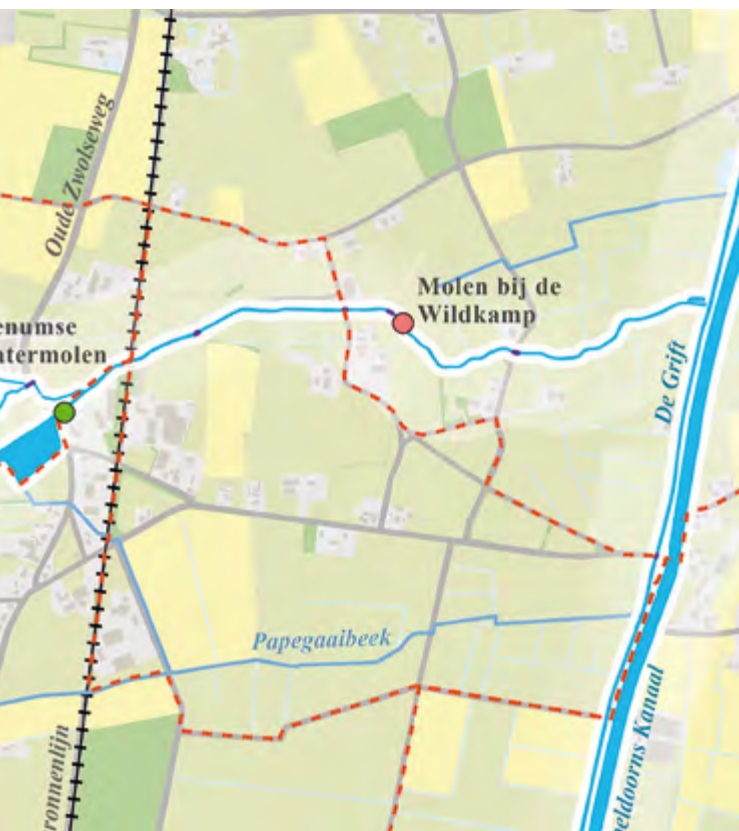
Overzichtskaart van het stroomgebied.

Waar veel sprengenkoppen zich tijdens de wintermaanden goed herstelden, was dat helaas niet overal het geval. Op een koude winterdag aan het begin van 2019 bleek een groot deel van de Wieselse beek nog altijd volledig droog te liggen. De takken, boomstronken en andere objecten in de bedding deden vermoeden dat de beek al lange tijd geen water meer had gevoerd. De sprengkoppen van de Meibeek voerden wel water, maar in dusdanige kleine hoeveelheden dat het de eerste opgeleide beekdelen niet bereikte. Ook de eigenaar van landgoed de Rotterdamse Kopermolen zag de waterstanden in de wijerds dalen tot een schrikbarend laag pijl. Tijdens de zomermaanden is het bijna niet voor te stellen dat deze beek ooit genoeg water aanvoerde om meerdere watermolens draaiende te houden.

Het Wenumse beekdal is niet alleen cultuurhistorisch zeer waardevol, maar kent ook hoge natuurwaarden. De meeste beekdelen voldoen echter niet aan de streefbeeld die in het kader van de verkenning zijn opgesteld. Dat heeft vooral te maken met het gebrek aan water. Oorspronkelijk stroomde er door de sprengenkop schoon, koel en helder water met een constante temperatuur van zo'n 10 graden.

Het beekdal van de Wenumse beek biedt grote kansen voor natuurontwikkeling en -herstel. Op de plekken waar kwelwater naar boven komt, komen bijzondere planten en dieren voor. Sinds de jaren '70 worden enkele weilanden langs de beek verschaald. In 2007 is de oorspronkelijke loop van de beek hier opnieuw aangelegd.

Juist die combinatie zorgt voor zeldzame flora en fauna. Het waterschap en de provincie hechten grote waarde aan de bescherming daarvan. Wie het beleid van het waterschap en de lokale overheden bekijkt, moet concluderen dat de nadruk momenteel sterk op het behalen van deze ecologische doelen ligt en veel minder op cultuurhistorie. Zonder water in de beek dreigen die natuurwaarden echter snel te verdwijnen.

Over de oorzaken van de verdroging is al veel geschreven. De waterbalans op de Veluwe is een kwetsbaar systeem, dat niet alleen sterk is veranderd door de steeds drogere zomers. Ook de toenemende bebouwing van de Veluwe en het onttrekken van grondwater voor de drinkwatervoorziening en de landbouw spelen een grote rol. Deze complexe materie kan niet door de Bekenstichting, de waterschappen of lokale overheden alleen worden opgelost, maar vereist een integrale, regio-overstijgende aanpak. De zomers zullen naar verwachting alleen maar heter en droger worden, met als gevolg dat de grondwaterstand op de zandgronden verder zal dalen. Het huidige beekdal is ingericht op een snelle afvoer van water, waardoor het water niet de kans krijgt om in de bodem te trekken. Omdat beken ook invloed hebben op het onttrekken van water, is het van belang dat de ecologische en cultuurhistorische waarden vastgelegd worden om de beken bestaansrecht te geven. Het gaat hier immers om een eeuwenoud cultuurlandschap dat op Europese schaal uniek te noemen is. Zonder water verdwijnen de ecologische kwaliteiten die specifiek behoren bij sprengenkoppen. Dat geldt grotendeels ook voor de cultuurhistorische waarden.

De nog bestaande cultuurhistorische elementen worden sterk aangetast door het gebrek aan watervoerendheid.

Een blik op de eerste kadastrale kaart uit 1832 laat zien dat een groot deel van de benedenloop tot aan de Grift toen nog bestond uit een nat, moerassig gebied. Het vermoerassen, inunderen en het herstellen van broek- en veengebieden of oude vloeiveidesystemen kan bijdragen aan waterretentie en grondwateraanvulling. De geschiedenis van het landschap kan hiervoor inspiratie bieden.

Men kan zich afvragen wat de waarde is van een beekdal en een watermolen wanneer er geen water meer door de beek stroomt. De beleefbaarheid van het erfgoed en de kwaliteit van het gebied als geheel komen daarmee sterk in het gedrang.

Om het bestaansrecht van de sprengbeken te versterken moet niet alleen gekeken worden naar erfgoed en ecologie. Sprengbeken hebben tevens de potentie om een bijdrage te leveren aan de klimaatadaptatie. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het opvangen

van regenwater in wijerds, het vertraagd afvoeren van water en het vermoerassen of inunderen van bepaalde gebieden.

Met de cultuurhistorische en ecologische inventarisatie ligt er een basis waarop in de toekomst verder gebouwd kan worden. Het mag echter duidelijk zijn dat de wervendheid op dit moment de grootste bedreiging vormt voor het Wenumse beekdal en daarmee ook voor het versterken van nieuwe functies voor het sprengbekenlandschap.

